

گفتمان وحدت و همگرایی امت اسلامی در اندیشه سیاسی امام خامنه‌ای

محمدتقی آقایی*

مجتبی سلطانی**

چکیده

وحدت امت اسلامی و همگرایی بین کشورهای مسلمان، از مهم‌ترین موضوعات مورد توجه اندیشمندان و متفکران مذاهب اسلامی و یکی از اهداف اصلی انقلاب اسلامی ایران است که نقطه برجسته اندیشه رهبران آن را تشکیل می‌دهد. این پژوهش درصدد پاسخ به این پرسش است که مفهوم وحدت و همگرایی امت اسلامی در اندیشه سیاسی امام خامنه‌ای (مدظله) دارای چه جایگاه و مختصاتی می‌باشد؟ این پژوهش با کاوش روشمند بیانات و فرمایشات معظم‌له بر پایه روش تحلیل عملیاتی گفتمان (پدام) نشان می‌دهد که نظام گفتمانی وحدت و همگرایی امت اسلامی در اندیشه سیاسی ایشان شامل چهار محور اصلی چیرستی وحدت اسلامی، چرایی و ضرورت وحدت امت اسلامی، چگونگی تحقق وحدت و همگرایی امت اسلامی و موانع تحقق آن است.

کلیدواژه‌ها: وحدت اسلامی، همگرایی، امت اسلامی، امام خامنه‌ای، تحلیل عملیاتی گفتمان (پدام).

---

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول): sharhani1169@gmail.com

** دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه یزد

مقدمه

وحدت و همگرایی میان جوامع مسلمان و تشکیل امت واحده اسلامی، از موضوعات مهم مورد توجه اندیشمندان مسلمان و عالمان دینی بوده است. توجه به این مطلب، به ویژه در دوران معاصر که جهان اسلام با مشکلات و چالش‌های مختلفی روبه‌رو است، از اهمیت بیشتری برخوردار است. تلاش در جهت وحدت اسلامی در سده گذشته از سوی مصلحانی همچون سید جمال، محمد عبده و عالمان و فقیهان بزرگی چون آیت‌الله العظمی بروجردی دنبال شده است.

وحدت و همگرایی میان امت اسلامی یکی از اهداف اصلی نظام جمهوری اسلامی بوده و نقطه برجسته اندیشه رهبران آن را تشکیل می‌دهد. حضرت امام خمینی (ره) علاوه بر تأکیدات فراوانی که در بیانات و نوشتارهای خود در خصوص وحدت اسلامی داشته‌اند، اقدامات مهمی در راستای تحقق آن مانند صدور فتاوایی در خصوص تقیّه مداراتی، احیای نماز جمعه، برائت از مشرکین در مراسم حج، اعلام روز جهانی قدس، اعلام هفته وحدت و ... انجام داده‌اند. پس از رحلت آن حضرت، این هدف توسط حضرت امام خامنه‌ای (مدظله) پیگیری و تعقیب گردید. بررسی مفهوم وحدت و همگرایی اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت امام خامنه‌ای (مدظله) از دو جهت حائز اهمیت است، اول اینکه ایشان به عنوان یک اندیشمند حکیم، فقیه و عالم برجسته شیعه مطرح هستند و دوم، ایشان رهبر کشوری است که در میان کشورهای اسلامی دارای جایگاه مهم و پرنفوذی است و در عرصه بین‌الملل قدرت نقش‌آفرینی بسیار زیادی دارد.

پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این سؤال است که در اندیشه سیاسی حضرت امام خامنه‌ای (مدظله) مفهوم وحدت و همگرایی امت اسلامی دارای چه جایگاهی می‌باشد؟

برای پاسخ به این سؤال از روش تحلیل گفتمان تحت عنوان «الگوی عملیاتی تحلیل گفتمان» (پدام) استفاده شده است که در ادامه به آن اشاره می‌شود. همچنین داده‌های تحلیل،

شامل فرمایشات، پیام‌ها و تمامی آثار معظم‌له است که با موضوع «وحدت اسلامی» در ارتباط بوده و از پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار معظم‌له استخراج گردیده است.

الف) مفهوم‌شناسی

۱. وحدت اسلامی

«وحدت» و «اتحاد» هر دو در لغت به معنای «یکی شدن»، «همبستگی»، «یک‌رنگی»، «هم‌گرایی»، «یکدلی» و «حرکت در مسیر واحد» یا «برخورداری از جهت واحد» برای رسیدن به هدفی واحد می‌باشد. در لغت‌نامه دهخدا «وحدت» به معنای «یگانه شدن، یکتایی، یگانگی، یکی، عینیت، اتحاد، تنها و یکتا ماندن و...» (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۱۴: ۲۰۴۵۳) و «اتحاد» به معنای «یکی شدن، یگانگی دانستن، یک‌رنگی، و...» (همان، ج ۱: ۸۴۴).

وحدت در مباحث فلاسفه و متکلمین به این معناست که دو شیء از خصوصیات شخصی خود تهی شده و در قالب شیء ای واحد تجلی کنند. «الاتحاد صیوره شیئاً واحداً من غیر زیاده و لانتقصان» (شیخ مفید، ۱۴۱۴: ۲۹). بدیهی است که در این معنا، دوگانگی از بین رفته و آن دو یکی شده و به صورت شیء سومی درمی‌آیند؛ اما زمانی که در مسائل اجتماعی، از وحدت سخن گفته می‌شود، مقصود این نیست که یکی از دو شیء از بین برود و یا یکی از آن دو به دیگری تبدیل گردد و یا شکل سومی پدید آید؛ چرا که در عمل، وحدت به این معنا نه معقول است و ممکن؛ معنای اتحاد این است که چند شیء در عین کثرتشان مشترک باشند و به لحاظ اشتراکشان نوعی وحدت داشته باشند.

بنابراین، وقتی از وحدت امت اسلامی سخن می‌گوییم، به معنای رفع تمامی اختلافات میان مسلمانان و یا زندگی همه آنها تحت حکومت و قانون واحد نیست، بلکه به معنای اتحاد، همدلی مسلمانان با وجود ایده‌ها و عقاید مختلف است. وحدت امت اسلامی، به معنای تحقق واقعی مفهوم وحدت در مجموعه امت اسلام و کشورهای اسلامی است که نویدبخش تشکیل امت واحده اسلامی است که خداوند متعال در قرآن کریم توصیف فرموده است: «وَإِنَّ هَذِهِ أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ وَأَنَا رَبُّكُمْ

فَاتَّقُون؛ و این امت شما امت واحدی است؛ و من پروردگار شما هستم؛ پس، از مخالفت فرمان من بپرهیزید!» (مؤمنون: ۵۲).

۲. همگرایی مسلمانان

در علوم سیاسی، «همگرایی» به فرآیندی گفته می‌شود که در آن، جوامع از خواست و قدرت هدایت مستقل سیاست‌های عمده و اساسی خود چشم‌پوشند و سعی کنند به تصمیم‌های مشترک و هماهنگ دست یابند (smith & peter, 1992: 34). به عبارت دیگر، همگرایی وضعیتی است که در آن کشورها برای حفظ منافع جمعی به همکاری گسترده با یکدیگر می‌پردازند و به سوی نوعی وحدت گام برمی‌دارند. از این منظر، همگرایی مسلمانان به این معناست که مسلمانان با حفظ عقاید خود، به منظور دستیابی به اهداف و یا در برابر دشمنان مشترک، موضع واحدی داشته باشند. در واقع همگرایی به معنای ایجاد نوعی هم‌گونی میان اهداف و منافع کسانی است که در مسائل مهمی چون ایمان به خدا، پیامبر (ص) و قرآن کریم اشتراک دارند.

۳. امت اسلامی

«امت» به لحاظ لغوی از ریشه «امّ، یومّ» می‌باشد (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴، ج ۱: ۸۶)؛ دلالت واژه «امّ» بر مادر نیز به این جهت است که کودک در رفع نیازمندی‌های خود و یا کسب آرامش، او را قصد می‌کند. از نظر علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، امت به جمعیتی گفته می‌شود که دارای مقصدی واحد بوده و به واسطه آن با یکدیگر مربوط و متحد شده باشند (طباطبایی، ۱۳۹۴، ج ۱۴: ۳۲۲).

نکته مهمی که باید در تعریف مفهوم «امت» در نظر داشت، تفاوت مفهومی «امت» با مفهوم «جامعه» است. «جامعه» در اصطلاح جامعه‌شناسی، گروه سازمان‌یافته‌ای از انسان‌هایی هستند که باهم در سرزمین مشترک زندگی می‌کنند و با همکاری در گروه‌ها نیازهای اجتماعی، ابتدایی و اصلی خود را تأمین می‌نمایند و با مشارکت در فرهنگی مشترک و یکسان، به عنوان یک واحد اجتماعی از دیگر جوامع ممتاز می‌شوند (مساواتی، بی‌تا: ۱۴۲).

«امّت» با مفهوم «ملت» نیز که همانند «جامعه»، پدیده‌ای درون‌مرزی و پیامد پیمان و ستفالی است، تفاوت دارد. ملت، حاصل پیوند عوامل جغرافیایی، محیطی و سرزمینی است، اما «امّت»، یک واحد کلان، شامل بخش‌های متعددی نظیر قبایل و طوایف، ملت‌ها، اقوام و نژادهای مختلف است که تحت عوامل فرهنگی و عقیدتی همانند دین پیوند یافته است. بنابراین تعریف،

«امت اسلام» متشکل از تمامی مسلمانان شیعه و سنی جهان در تمامی کشورها، صرف نظر از نژاد، ملیت، زبان، رنگ و ... است.

ب) روش‌شناسی

در این پژوهش، از روش عملیاتی تحلیل گفتمان موسوم به «پدام» (PDAM: Practical Discourse Analysis Method) به عنوان یک شیوه اجرایی و عملیاتی روشن، منظم و منسجم، از میان روش‌های مختلف تحلیل گفتمان استفاده شده است. این روش، الگویی بومی است که در خروج از اشکال‌های ذهنیت‌گرایی و به کارگیری متناسب ذهنیت و عینیت، به منظور درک بیشتر معناها و نیز ایجاد فرآیند مشخص برای انجام کلیه مراحل مربوط به تحلیل متون مؤثر است (بشیر، ۱۳۹۰: ۱۰). روش پدام مبتنی بر تحلیل گفتمان انتقادی و سه اصل رهیافت نورمن فرکلاف (فرکلاف: ۱۳۷۹) در تحلیل گفتمان است. این روش به صورت کلی همچون روش فرکلاف، شامل سه مرحله کلان «توصیف»، «تفسیر» و «تبیین» است که این سه مرحله به پنج سطح تحلیلی «سطح - سطح»، «سطح - عمق»، «عمق - سطح»، «عمیق» و «عمیق‌تر» تقسیم شده‌اند (بشیر، ۱۳۹۴: ۱۱۱). مراحل فرآیندی تحلیل گفتمانی به روش پدام را می‌توان به صورت زیر نشان داد:

جدول شماره (۱): سطوح مختلف تحلیل در روش پدام

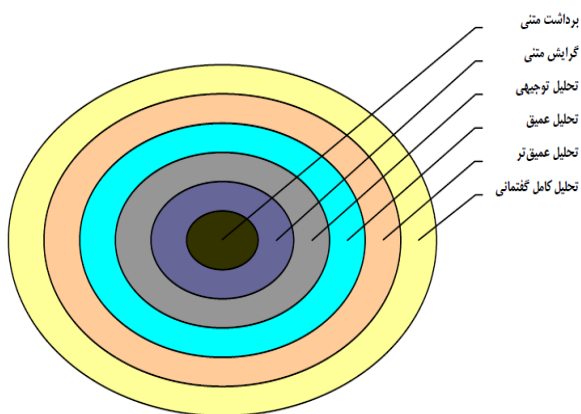
سطوح پنج گانه تحلیل در روش عملیاتی تحلیل گفتمان (پدام)				
(۱) سطح - سطح	(۲) سطح - عمق	(۳) عمق - سطح	(۴) عمیق	(۵) عمیق‌تر
برداشت از اصل متن	جهت‌گیری و گرایش متن	تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن	تحلیل بینامتنیت ذهنی تحلیل‌گر و بینامتنیت‌های مرتبط	تحلیل فراگفتمانی‌های بین‌متنی

مجموع پنج مرحله مزبور که در نهایت با یک نگاه فرامتنی و با استفاده از اطلاعات مرتبط سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و دینی صورت می‌گیرد، تشکیل‌دهنده تحلیل گفتمانی مورد نظر خواهد بود. با چنین شیوه‌ای می‌توان اطمینان یافت که با هر مرحله، بخشی از معنا در حلقه‌های

مختلف، روشن می‌شود و در نهایت در مرحله پایانی تحلیل گفتمان، حلقه‌های معنایی مزبور، معنای کامل را ارائه خواهد کرد.

مراحل کلی روش عملیاتی تحلیل گفتمان را می‌توان با استفاده از نمودار زیر بهتر درک نمود.

نمودار (۱): مراحل روش عملیاتی تحلیل گفتمان

ج) یافته‌های پژوهش

۱. مراحل اول تا سوم تحلیل گفتمان

برای انجام پژوهش، بیانات و فرمایشات حضرت امام خامنه‌ای (مدظله) مرتبط با موضوع پژوهش از پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار ایشان استخراج و مورد تحلیل قرار گرفت. جمع‌بندی سه مرحله اول پدما برای «سطح - سطح» (برداشت از اصل متن)، «سطح - عمق» (جهت‌گیری و گرایش متن) و «عمق - سطح» (تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن) بیانات و فرمایشات معظم‌له پیرامون وحدت اسلامی در جدول شماره ۲ نشان داده شده است. مراحل اول تا سوم تحلیل گفتمان بیانات ایشان به طور کامل انجام شده است، با توجه به اینکه درج کلیه جداول سه مرحله‌ای، مقاله را خیلی طولانی خواهد کرد، لذا به منظور رعایت اختصار در نگارش مقاله، برای آگاهی از چگونگی اجرای فرآیند روش «پدما»، چند نمونه از آن مورد اشاره قرار می‌گیرد و سپس جمع‌بندی مراحل چهارم و پنجم تحلیل فرمایشات رهبر معظم انقلاب، که برای تبیین نتایج به دست آمده مهم می‌باشند، ذکر می‌گردد.

تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن	جهت‌گیری و گرایش متن	برداشت از اصل متن
<p>وحدت اسلامی به معنای اثبات یک مذهب و نفی سایر مذاهب نیست.</p>	<p>- وحدت به معنای انحلال مذاهب نیست؛ - نفی مذاهب موجب وحدت نمی‌شود؛ - وحدت به معنای روابط حسنه میان مذاهب است.</p>	<p>امروز مسلمانان وحدت اسلامی را جدی بگیرند. وحدت اسلامی هم معنایش معلوم است. مقصود این نیست که مذاهب، در یک مذهب حل شوند. بعضی کسان برای اینکه اتحاد مسلمین را تحصیل نمایند، مذاهب را نفی می‌کنند. نفی مذاهب، مشکل را حل نمی‌کند؛ اثبات مذاهب، مشکلات را حل می‌کند. همین مذهبی که هستند، هرکدام در منطقه‌ی کار خودشان، امور معمولی خودشان را انجام دهند؛ اما روابطشان را با یکدیگر حسنه کنند. (امام خامنه‌ای در: http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2845)</p>
<p>رساندن هموطنان و پیروان مذاهب اسلامی به حقوق خود، از مصادیق وحدت اسلامی است.</p>	<p>نوع مذهب در رساندن افراد به حقوق خود شرط نیست.</p>	<p>ما وقتی که می‌خواهیم یک ایرانی را به عنوان یک ایرانی به حقوق حق‌ه‌ی خودش برسانیم، از او سؤال نمی‌کنیم که مذهب و یا حتی دین تو چیست؛ نه، هموطن ماست و از حقوق همشهری‌گری با ما دارد استفاده می‌کند. (امام خامنه‌ای در: http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2512)</p>
<p>وحدت امت اسلامی هدف حکومت اسلامی و تفرقه مسلمانان هدف دشمنان اسلام است.</p>	<p>هدف عالی و رسالت الهی ما ایجاد وحدت و اتحاد میان مسلمین است.</p>	<p>رسالت و پیام و وظیفه الهی ما این است که در مقابل آنچه استعمار انجام داد، حرکت کنیم؛ یعنی دل‌های مسلمین را در سطح جهان به هم نزدیک کنیم و آنها را زیر پرچم توحید و اسلام گردآوریم. (امام خامنه‌ای در: http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2105)</p>

<p>علاوه بر استعمار، عوامل داخلی مانند احساسات و تعصبات مسلمانان نیز در تفرقه کشورهای اسلامی نقش داشته است.</p> <p>تعصبات مذهبی و کج فهمی‌های برخی از مسلمانان عامل ایجاد و تشدید اختلاف بین شیعه و سنی بوده است.</p>	<p>علاوه بر استعمار، عوامل داخلی مانند احساسات و تعصبات مسلمانان نیز در تفرقه کشورهای اسلامی نقش داشته است.</p>	<p>نمی‌خواهیم بگوییم اختلاف شیعه و سنی همیشه مربوط به استعمار بوده؛ نه، احساسات خودشان هم دخیل بوده؛ بعضی از جهالت‌ها، بعضی از تعصبات، بعضی از احساسات، بعضی از کج‌فهمی‌ها دخالت داشته؛ لیکن وقتی استعمار وارد شد، از این سلاح حداکثر استفاده را کرد. (امام خامنه‌ای در: http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3375)</p>
<p>ایجاد اختلاف بین شیعه و سنی با هدف مبارزه با انقلاب اسلامی است.</p>	<p>اختلاف افکنی میان شیعه و سنی توسط دشمنان بعد از انقلاب اسلامی رو به افزایش بوده است.</p>	<p>اگر انقلاب اسلامی این تأثیر شگرف، عمیق و ماندگار و زیر و رو کننده را نداشت، این قدر با انقلاب اسلامی مبارزه نمی‌کردند؛ آنهم کسانی که اسمشان مسلمان است. عزیزان من! مسئله‌ی دعوی شیعه و سنی که شما می‌بینید، در یک دوره‌ای بعد از پیروزی انقلاب اسلامی داغ‌تر از قبل شد، ناشی از این است. (امام خامنه‌ای در: http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=6913)</p>
<p>یکی از راه‌های تحقق وحدت اسلامی تهیه منشور مورد اتفاق همه علمای اندیشمندان اسلامی باشد، از راه‌های تحقق وحدت اسلامی است.</p>	<p>تهیه منشور وحدت اسلامی که مورد اتفاق همه علمای اندیشمندان اسلامی باشد، از راه‌های تحقق وحدت اسلامی است.</p>	<p>بیا باید وحدت اسلامی را عملی کنید و منشوری را که همه علمای اسلام، همه‌ی روشنفکران دنیای اسلام، همه‌ی برجستگان سیاسی با اخلاص دنیای اسلام آن را تأیید و تصدیق کنند و برای عملی کردن آن تلاش کنند، تهیه کنید، تا دیگر مسلمانی جرأت نکند متکلم به کلمه‌ی توحید را که در یک مذهب یا در یک جناح دیگر است، تکفیر کند؛ تا برادران با هم باشند. (امام خامنه‌ای در: http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3347)</p>

جدول ۲: جمع‌بندی مرحله اول تا سوم تحلیل گفتمان بیانات حضرت امام خامنه‌ای (مدظله)

تحلیل سطح عمیق و عمیق‌تر:

این مرحله از تحلیل گفتمان، شامل تحلیل «عمق - عمق» در سطح عمیق و تحلیل «عمیق‌تر» خواهد بود. در این مرحله تلاش شده است تا بر اساس سومین مرحله از تحلیل گفتمان (تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن)، استنباط کلی‌تری صورت گیرد و محورهای عمیق و

عمیق‌تر فرمایشات رهبر معظم انقلاب در موضوع وحدت اسلامی مشخص شود. به عبارت دیگر، با توجه به ستون سوم جدول شماره (۲) و معانی ضمنی و نهفته در کلمات و جملات مزبور، مفاهیم مرکزی مشخص شده که بر پایه‌ی آنها تحلیل‌های بعدی و منظومه‌ معنایی گفتمانی حضرت امام خامنه‌ای (مدظله) در حوزه وحدت امت اسلامی تبیین می‌گردد.

در این سطح از تحلیل با تکیه بر یافته‌های مراحل پیشین تحلیل، ۶۲ مضمون اصلی حول محور سؤال اصلی پژوهش، از فرمایشات و بیانات معظم‌له استخراج گردید. با تحلیل عمیق این مضامین، مفاهیم مرکزی مرتبط با آن استخراج و هر یک از این مفاهیم ذیل یک محور اصلی قرار می‌گیرند و نظام گفتمانی حضرت امام خامنه‌ای را تشکیل می‌دهند که در ادامه به آن اشاره می‌شود.

محور اول: چیستی وحدت و همگرایی امت اسلامی

۱. معنای وحدت امت اسلامی

با تحلیل بیانات معظم‌له، ایشان با طرح مضامینی مانند «عدم نفی اصول و مبانی فقهی و کلامی مذاهب اسلامی»، «احترام به عقاید پیروان مذاهب اسلامی و عدم اهانت به مقدسات یکدیگر» (امام خامنه‌ای در: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=5025>)، «همکاری و روابط حسنه مذاهب اسلامی و پرهیز از دشمنی با یکدیگر و سعی در ایجاد تفاهم و نزدیکی بین مذاهب اسلامی» و «همدلی، همکاری و همفکری مذاهب اسلامی در مقابله با دشمنان اسلام»؛ مفهوم مرکزی «معنای وحدت امت اسلامی» را سازماندهی نموده‌اند. به این صورت وحدت امت اسلامی از نظر ایشان به معنای همدلی، همکاری و روابط حسنه مذاهب اسلامی بایکدیگر به منظور مقابله با دشمنان اسلام و تقریب بین مذاهب اسلامی با احترام به عقاید و اصول و مبانی فقهی و کلامی یکدیگر و عدم اهانت به مقدسات یکدیگر می‌باشد.

معظم‌له در سخنان خود چنین اشاره می‌نماید: «اتحاد مسلمین به معنای انصراف مسلمین و فرقی‌گوناگون از عقاید خاص کلامی و فقهی خودشان نیست؛ بلکه اتحاد مسلمین به دو معنای دیگر است که هر دوی آن باید تأمین بشود: اول اینکه فرقی‌گوناگون اسلامی (سنّی و شیعه) - که هر کدام شاخه‌های مختلف کلامی و فقهی دارند - حقیقتاً در مقابله با دشمنان اسلام، همدلی، همدستی، همکاری و همفکری کنند. دوم اینکه فرقی‌گوناگون مسلمین سعی کنند خودشان را

به یکدیگر نزدیک کنند و تفاهم ایجاد نمایند و مذاهب فقهی را با هم مقایسه و منطبق کنند.»

(امام خامنه‌ای در: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2204>)

۲. ویژگی‌های وحدت امت اسلامی

معظم‌له با طرح مضامین «برجسته‌سازی و تأکید بر اهمیت اشتراکات مذاهب اسلامی» «عقلانی بودن

مسئله وحدت امت اسلامی» (امام خامنه‌ای در: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2683>).

«پایبندی به اصول در ضمن وحدت اسلامی» و «رابطه و احساس برادری میان پیروان مذاهب

اسلامی»؛ ویژگی‌های وحدت امت اسلامی را ذکر نموده‌اند.

۳. محورهای وحدت اسلامی

مقام معظم رهبری، قرآن کریم، اصول اعتقادی مشترک، سنت پیامبر مکرّم اسلام (ص)، قبله

واحد، حج، احکام و عبادات مشترک، اهداف و منافع مشترک و از همه مهم‌تر داشتن دشمنان

مشترک و مسئله فلسطین را محورهای وحدت معرفی می‌نمایند. معظم‌له در بیانات خود می‌فرمایند:

«برادران مسلمان نگاه کنند ببینند اتحادشان بر چه مبنایی است؟ آیا یک حرف زبانی است، یا

یک واقعیتی وجود دارد؟ خب، ما می‌بینیم معارفمان یکی است، توحیدمان یکی است، معادمان

یکی است، نبوتمان یکی است، نماز و روزه‌مان یکی است، دشمنان یکی هستند، اهداف و آرمان‌ها

و منافعمان به هم پیوسته و گره خورده است - ملت‌های مسلمان؛ چه شیعه، چه سنی - چطور

می‌توانیم از هم جدا باشیم؟» (امام خامنه‌ای در: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=17608>)

۴. مصادیق وحدت امت اسلامی

حضرت امام خامنه‌ای (مدظله) افزون بر تبیین معنای وحدت امت اسلامی، محورها و شاخص‌های

آن، به منظور درک عمومی و دقیق امت اسلامی از این مفهوم و پرهیز از برداشت‌های غلط از آن

مصادیق و مشخصه‌های اصلی وحدت امت اسلامی را در بیانات خود به صورت متعدّد و مکرّر

اشاره کرده است. ایشان حفظ احترام مسلمانان سایر مذاهب، عدم اهانت به مقدّسات مذاهب

اسلامی، شرکت در نمازجماعت و مراسمات اهل سنت، احساس حقوق اسلامی برادران مسلمان

بر گردن خویش و سعی در رساندن آنها به حقوق خود و همزیستی مطلوب پیروان مذاهب اسلامی را

به عنوان مهم‌ترین مصادیق وحدت امت اسلامی معرفی نموده و چنین می‌فرمایند: «وحدت به معنای

احساس برادری است و همین که هرطرفی احساس کند که دیگری هم مسلمان است و حق

اسلامی او را برگردن خود احساس کند و متقابلاً او هم به همین ترتیب عمل نماید.» (امام خامنه‌ای در: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2237>)

همچنین در خصوص شرکت پیروان مذاهب اسلامی در مناسک دینی یکدیگر به ویژه نماز جماعت می‌فرمایند: «... این قدر ما در روایات ثواب شرکت در نماز جماعت اهل سنت در زمان ائمه (علیهم‌السلام) داریم که روایت دارد که در مسجدالحرام پشت سر اینها نماز بخوانید، مثل اینکه پشت سر پیغمبر نماز خوانده‌اید. این معنایش چیست؟ معلوم است که امام صادق (ع) نماز آن امام جماعت را با نماز پیامبر مقایسه نمی‌کند. مقایسه با نماز یک پیرو خودش هم نمی‌کند، اما می‌گوید پشت سر او نماز بخوانید. این یعنی چه؟ این نمایش وحدت است. عملاً وحدت را نشان بدهید.» (امام خامنه‌ای در: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=8279>)

محور دوم: چرایی وحدت امت اسلامی

حضرت امام خامنه‌ای با تکیه بر آیات شریفه‌ی «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا» «و همگی به ریسمان خدا [قرآن و اسلام، و هرگونه وسیله وحدت]، چنگ زنید، و پراکنده نشوید! و نعمت (بزرگ) خدا را بر خود، به یاد آرید که چگونه دشمن یکدیگر بودید، و او میان دل‌های شما، الفت ایجاد کرد، و به برکتِ نعمتِ او، برادر شدید! و شما بر لبِ حفره‌ای از آتش بودید، خدا شما را از آن نجات داد؛ این چنین، خداوند آیات خود را برای شما آشکار می‌سازد؛ شاید پذیرای هدایت شوید» (آل عمران، ۱۰۳). «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ» «مؤمنان برادر یکدیگرند؛ پس دو برادر خود را صلح و آشتی دهید و تقوای الهی پیشه کنید، باشد که مشمول رحمت او شوید!» (حجرات: ۱۰). وحدت مسلمین و اخوت اسلامی را یکی از اصول اساسی اسلام معرفی نموده که علاوه بر اینکه مورد تأکید روایات اسلامی و فقه مذاهب اهل سنت است (همان) یک امر کاملاً عقلانی و منطقی نیز می‌باشد. ایشان وحدت امت اسلامی را مسئله اصلی و راهبردی جهان اسلام و افزون بر آن به دلیل اختلاف و از هم گسیختگی امت اسلامی نیاز امروز دنیای اسلام و راه حل محنت‌های بزرگ جوامع اسلامی می‌دانند که موجب افزایش قدرت مسلمانان و نقش‌آفرینی آنان در تحولات بین‌المللی می‌شود و اختلاف و تفرقه را سم مهلک برای جهان

اسلام و ایجاد تفرقه را حرام، خیانت و مورد مؤاخذه الهی می‌دانند (امام خامنه‌ای در: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3347>).

محور سوم: چگونگی تحقق وحدت و هم‌گرایی امت اسلامی

۱. راه‌های رسیدن به وحدت امت اسلامی:

یکی از محورهای اساسی در نظام گفتمانی حضرت امام خامنه‌ای در خصوص وحدت اسلامی، چگونگی تحقق وحدت اسلامی و راه رسیدن به او می‌باشد. معظم‌له علاوه بر تعریف، تبیین و ضرورت این موضوع، همواره راه‌کارهای عملی تحقق وحدت اسلامی را به دولت‌های اسلامی، علما و روشنفکران و پیروان مذاهب اسلامی نشان داده و از آنها خواسته است در مسیر تحقق این هدف بلند گام بردارند. در بیانات ایشان، علما و اندیشمندان اسلامی دارای جایگاه مهم و تأثیرگذاری هستند. در نگاه معظم‌له، علمای اسلامی از یک سو بایستی با پشت سر نهادن تعصبات و دشمنی‌های پیشینیان، منشور و سند وحدت مذاهب اسلامی را که مورد تأیید همه علما و روشنفکران دنیای اسلام است، تدوین نموده و همچنین با نقد و بررسی موارد اختلاف میان مذاهب اسلامی در مجامع علمی از انتشار و بروز اختلافات به سطح جوامع اسلامی جلوگیری نمایند و از سوی دیگر با استفاده از نفوذ خود در جوامع اسلامی، پیروان مذاهب را از مکر و حیلۀ دشمنان اسلام و پیامدهای تفرقه امت اسلامی آگاه نموده و آنان را به حفظ احترام مسلمانان و عدم اهانت به مقدّسات و اعتقادات مذاهب اسلامی و تحریک عواطف پیروان آنها دعوت نمایند. ایشان در این خصوص می‌فرمایند:

بباید وحدت اسلام را عملی کنید و منشوری را که همه علمای اسلام، همه روشنفکران دنیای اسلام، همه برجستگان سیاسی با اخلاص دنیای اسلام آن را تأیید و تصدیق کنند و برای عملی کردن آن تلاش کنند، تهیه کنید تا دیگر مسلمانی جرأت نکند متکلم به کلمه توحید را که در یک مذهب یا در یک جناح دیگر است، تکفیر کند (امام خامنه‌ای در: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3347>).

ایشان در جای دیگر در تأکید بر گذشتن از دشمنی‌های پیشینیان می‌فرمایند:

اگر کسی مخلصاً لله احساس می‌کند که باید امروز بین برادران، برادری واقعی و عملی باشد، باید کوشش کند که گذشته را به یادها نیاورد؛ و اِلّا او می‌رود کتاب احقاق‌الحق را می‌آورد و به رخ این می‌کشد و این هم می‌رود کتاب تحفه اثنی‌عشریه را می‌آورد و به رخ آن می‌کشد! ... اگر ما بخواهیم گذشته را مطرح کنیم، نمی‌شود به وحدت رسید. باید نگاه کنیم،

بگوییم: گذشته، گذشته است. «رحم الله معشر الماضین». ما کاری به کار آنها نداریم. ما امروز می‌خواهیم تکلیف خودمان را بیننا و بین الله نگاه کنیم... (امام خامنه‌ای در: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2237>).

ایشان همچنین پیروان مذاهب اسلامی را به حضور در نماز جماعت یکدیگر و مناسک دینی مشترک، ابراز و اظهار همدردی با پیروان سایر مذاهب، کنار نهادن تعصبات ملی و قومی و تفکیک اختلافات سیاسی از اختلافات مذهبی دعوت نموده‌اند. با تحلیل بیانات حضرت امام خامنه‌ای (مدظله)، مهم‌ترین راه‌های وحدت امت اسلامی در نظام گفتمانی ایشان، به طور خلاصه عبارت است از:

- حفظ احترام مسلمانان و عدم اهانت به مقدّسات و اعتقادات مذاهب اسلامی و تحریک عواطف پیروان آنها؛

- تهیه منشور و سند وحدت مذاهب اسلامی که مورد تأیید همه علما و روشنفکران دنیای اسلام باشد؛

- نقد و بررسی موارد اختلاف میان مذاهب اسلامی در مجامع علمی و عدم انتشار و بروز اختلافات به سطح جوامع اسلامی به منظور جلوگیری از تبدیل آنها به عامل دشمنی مذاهب اسلامی؛

- تهیه منشور و سند وحدت مذاهب اسلامی که مورد تأیید همه علما و روشنفکران دنیای اسلام باشد؛

- نقد و بررسی موارد اختلاف میان مذاهب اسلامی در مجامع علمی و عدم انتشار و بروز اختلافات به سطح جوامع اسلامی به منظور جلوگیری از تبدیل آنها به عامل دشمنی مذاهب اسلامی؛

- استفاده عالمان و روشنفکران مسلمان از نفوذ خود در جامعه اسلامی به منظور وحدت و یکپارچگی امت اسلامی؛

- عدم پیروی پیروان مذاهب اسلامی از عداوت و دشمنی‌های گذشته و پرهیز از تعصبات نژادی، قومیتی و ملی‌گرایی؛

- افزایش آگاهی و بصیرت بین جامعه اسلامی از پیامدهای تفرقه و اختلاف و اهداف دشمنان اسلام از آن؛

- آشکار سازی راهبردها، اهداف و اقدامات دشمنان اسلام برای ایجاد تفرقه و عدم وحدت امت اسلامی؛
- مقابله با جریان‌ها و گروه‌های انحرافی و تکفیری شیعه و سنی و طرد آنها از سوی علماء و نخبگان مذاهب اسلامی
- استفاده از ظرفیت مناسک دینی مشترک مذاهب اسلامی همانند حج، به منظور افزایش حسّ اخوت اسلامی و آگاهی‌بخشی به مسلمانان و خنثی‌سازی توطئه‌های دشمنان اسلام؛
- برجسته‌سازی و تأکید بر نقاط اشتراک مذاهب اسلامی و اهتمام جدی علمای مذاهب اسلامی، نخبگان فکری و فرهنگی و مسئولین کشورهای اسلامی به تقویت روز به روز آنها؛
- ابراز و اظهار همدردی پیروان مذاهب اسلامی با یکدیگر؛
- تفکیک اختلافات سیاسی و ... از اختلافات مذهبی و جلوگیری از تبدیل شدن آنها به عامل تفرقه امت اسلامی؛

- برجسته‌سازی عظمت امت اسلامی در مقابل ملیت‌ها و تعصبات نژادی و قومیتی.

۲. نتایج و ثمرات وحدت امت اسلامی

حضرت امام خامنه‌ای (مدظله) در بیانات خود با برشمردن نتایج و ثمرات وحدت و اتفاق امت اسلامی سعی در ترغیب و تشویق حاکمان، نخبگان، اندیشمندان و مردم کشورهای اسلامی به حرکت به سمت وحدت اسلامی بوده است. در نگاه معظم‌له مهم‌ترین نتایج و ثمرات وحدت امت اسلامی، اقتدار امت اسلامی است که موجب عزت اسلام و امت اسلامی و افزایش نقش کشورهای اسلامی در تحولات بین‌المللی و برقراری تعادل قوا در نظام جهانی به نفع مسلمانان می‌شود. ایشان تفرقه امت اسلامی را عامل اصلی ضعف و شکست کشورهای اسلامی و رمز پیروزی و رهایی مسلمانان از ظلم و استعمار مستکبرین و حل مشکلات و گره‌های ناگشوده امت اسلامی را وحدت و اتفاق امت اسلامی می‌داند که از توطئه و تجاوز دشمنان به کشورهای اسلامی جلوگیری می‌نماید. ایشان در این خصوص می‌فرمایند:

ملت‌های شجاع و به پا خاسته در مصر، تونس و لیبی و دیگر ملت‌های بیدار و مبارز بدانند، نجات آنان از ظلم و کید آمریکا و دیگر مستکبران غربی، تنها و تنها در آن است که تعادل قوا در جهان به نفع آنان برقرار شود. مسلمانان برای اینکه بتوانند مسائل خود را به صورت جدی با جهان‌خواران

حل کنند، باید خود را به مرز قدرت بزرگ جهانی برسانند؛ و این جز با همکاری و همدلی و اتحاد کشورهای اسلامی به دست نخواهد آمد (برازش، ۱۳۹۲: ۷۲).

محور چهارم: موانع تحقق وحدت و همگرایی امت اسلامی

مقام معظم رهبری اصلی‌ترین عامل ایجاد تفرقه امت اسلامی را استعمار استکبار جهانی و اقدامات صهیونیسم بین‌المللی معرفی می‌نمایند که برای آنها هزینه‌های کمتری نسبت به جنگ و مواجهه نظامی دارد. ایشان در این مورد می‌فرمایند: «سیاست دشمنان اسلام و مسلمین بر تفرقه قرار گرفته است. می‌خواهند بین مسلمان‌ها ایجاد اختلاف کنند؛ این برای آن‌ها از هر جنگ نظامی، از هر حرکت سیاسی، از هر چالش اقتصادی باصرفه‌تر است» (امام خامنه‌ای در: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3410>). اما آنچه که از دید ایشان مهم است آن است که عدم بصیرت و دشمن‌شناسی علما، نخبگان و اندیشمندان مسلمان نیز موجب بهره‌برداری حداکثری دشمنان اسلام و ظهور و گسترش گروه‌های افراطی و تکفیری در کشورهای اسلامی شده است.

از دیگر عوامل تفرقه امت اسلامی غفلت و جهالت توده‌های مردم مسلمان کشورهای اسلامی و برخی کج‌فهمی و کج‌سلیقگی‌های آنان است که موجب شده است تا مزدوران داخلی دشمن از آن بهره‌برداری نموده و با بزرگ‌نمایی ملیت‌ها در برابر مفهوم امت اسلامی، تشدید تعصبات قومی و مذهبی و تبدیل نمودن اختلافات سیاسی به اختلافات مذهبی موجب انشقاق امت اسلامی و غفلت مسلمانان از مسائل مهم و بین‌المللی و حرکت به سوی وحدت کشورهای اسلامی شده است. ایشان در این خصوص می‌فرمایند:

نمی‌خواهیم بگوییم اختلاف شیعه و سنی همیشه مربوط به استعمار بوده؛ نه، احساسات خودشان هم دخیل بوده؛ بعضی جهالت‌ها، بعضی تعصبات، بعضی احساسات، بعضی از کج‌فهمی‌ها دخالت داشته؛ لیکن وقتی استعمار وارد شد، از این سلاح حداکثر استفاده را کرد (امام خامنه‌ای در: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3375>).

۴.۱. پیامدهای تفرقه و اختلاف امت اسلامی

حضرت امام خامنه‌ای (مدظله) در فرمایشات خود ضمن تعریف وحدت امت اسلامی، محورهای آن و موانع آن، به پیامدهای عدم وحدت امت اسلامی نیز اشارات متعددی داشته‌اند. معظم‌له مهم‌ترین پیامدهای تفرقه امت اسلامی را ضعف و ذلت مسلمانان معرفی می‌کنند و می‌فرمایند:

«امروز این ضعف و ذلتی که مسلمانان کشورهای در دنیا دچار آن شده‌اند، ناشی از همین تفرق و اختلاف است» (امام خامنه‌ای در: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2683>).

پیامد دیگر تفرقه امت اسلامی، تسلط فرهنگی، سیاسی و اقتصادی استعمارگران بر کشورهای اسلامی است. «سیاست‌مداران استعمارگر به خوبی می‌دانستند که اگر هویت یکپارچه جهان اسلام شکل بگیرد، راه بر سیطره‌ی سیاسی و اقتصادی آنان بسته خواهد شد. پس در تلاشی همه سویه و بلندمدت، به اختلافات در میان مسلمانان دامن زدند.» (امام خامنه‌ای در: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3375>) از دیگر پیامدهای مهم تفرقه و اختلاف امت اسلامی، مصونیت آمریکا و رژیم صهیونیستی است. همچنین تفرقه و اختلاف امت اسلامی موجب از بین رفتن هویت اسلامی، تضعیف قدرت کشورهای اسلامی و کاهش تأثیرگذاری آنان در مناسبات و تحولات بین‌المللی و مانع پیشرفت آنان می‌شود.

نتیجه

باتوجه به آنچه گفته شد، تحلیل گفتمان بیانات و فرمایشات امام خامنه‌ای (مدظله) در رابطه با «وحدت و همگرایی امت اسلامی»، شامل چهار محور اصلی می‌باشد: محور اول «چیستی وحدت امت اسلامی» است که شامل تعریف وحدت امت اسلامی و بیان مشخصات و ویژگی‌های سلبی و ایجابی آن است و محور دوم «چرایی وحدت امت اسلامی»، شامل اهمیت و ضرورت وحدت و همگرایی امت و جوامع اسلامی و محور سوم «چگونگی تحقق وحدت و همگرایی امت اسلامی و آثار و نتایج آن»، شامل راه‌های تحقق وحدت امت اسلامی و نتایج و ثمرات آن و محور چهارم «موانع تحقق وحدت و همگرایی امت اسلامی و پیامدهای آن» می‌باشد که باتوجه به گفتمان‌های مختلف درون و فرامتنی تعیین شده است و درحقیقت ترسیم «نظام گفتمانی وحدت و همگرایی امت اسلامی» تلقی می‌گردد که رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله) درصدد گفتمان‌سازی آن در میان علما، نخبگان، اندیشمندان و توده‌های امت اسلامی بوده‌اند.

در نگاه کلی و با توجه به آنچه بیان شد، وحدت و همگرایی امت اسلامی در گفتمان امام خامنه‌ای عبارت است از: همدلی، همفکری، همکاری و روابط حسنه مذاهب اسلامی با یکدیگر ضمن اعتقاد به اصول و مبانی فقهی و کلامی خود و احترام به عقاید و مقدسات پیروان سایر

مذاهب، حول محور تعالیم متعالی قرآن کریم، سیره و سنت پیامبر مکرم اسلام (ص)، اعتقادات و عبادات مشترک مانند فریضه حج و قبله واحد و ... و اهداف، منافع، مسائل و تهدیدات مشترک سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و ... مانند فلسطین، تکفیر و افراط‌گرایی برای مقابله با دشمنان مشترک امت اسلامی و اعتلاء امت اسلامی و نقش‌آفرینی آن در نظام بین‌الملل.

همچنین تأکید آموزه‌های اسلام بر اصل وحدت و اعتصام به حبل‌الله و پرهیز از تفرقه و اختلاف میان امت اسلامی؛ تفرقه و از هم گسیختگی امت اسلامی در دنیای امروز و نیاز به وحدت و یکپارچگی؛ خنثی‌سازی تهدیدات دشمنان اسلام و افزایش عزت، قدرت و اقتدار امت اسلامی و نقش‌آفرینی آن در عرصه بین‌الملل، رهایی مسلمانان از ظلم و استعمار مستکبرین و ظالمان و سیطره سیاسی و اقتصادی دشمنان، بیان‌گر چرایی و ضرورت وحدت امت اسلامی است.

همچنین مهم‌ترین راه‌های تحقق وحدت امت اسلامی در گفتمان رهبری عبارت است از: عدم وابستگی حاکمان کشورهای اسلامی به دشمن، مقابله با جریان‌ها و گروه‌های انحرافی و تکفیری، آشکار نمودن اهداف و اقدامات دشمنان برای ایجاد تفرقه امت اسلامی، جلوگیری از تبدیل شدن اختلافات سیاسی، اجتماعی و ... به اختلافات مذهبی، برجسته‌سازی عظمت امت اسلامی و حرکت به سوی تحقق و جلوگیری از بروز تعصبات قومی و نژادی و جنبش‌های ملی‌گرایانه، همفکری و هم‌اندیشی علما، اندیشمندان و نخبگان مذاهب اسلامی به منظور تهیه منشور و سند وحدت مذاهب اسلامی، نقد و بررسی نقاط اختلاف میان مذاهب اسلامی در مجامع علمی و جلوگیری از انتشار و بروز آن به سطح جوامع اسلامی، حفظ احترام برادران مسلمان، عدم اهانت به مقدسات و اعتقادات پیروان سایر مذاهب و تحریک عواطف و برانگیختن خشم آنها و بروز عداوت و دشمنی، پرهیز از پیروی از تعصبات و سنت‌های غلط گذشتگان و حضور در مناسک دینی مشترک مذاهب اسلامی مانند نمازهای جماعت، حج و ...

همچنین مهم‌ترین موانع فراروی تحقق وحدت و همگرایی امت اسلامی در اندیشه معظم‌له عبارت است از: دسیسه‌ها و توطئه‌های استعمار، استکبار جهانی و صهیونیسم بین‌المللی، ظهور و گسترش جریان‌ها و گروه‌های افراطی و تکفیری در کشورهای اسلامی، عدم بصیرت و بینش عمیق علما، نخبگان و اندیشمندان مذاهب اسلامی در شناخت دشمن و اقدامات آن، وجود زمامداران سست‌عنصر، بی‌کفایت و وابسته به دشمن در کشورهای اسلامی، غفلت، سادگی،

جهالت، کج فهمی و تعصبات برخی از مسلمانان و استفاده دشمنان از این موضوع، وجود مزدوران داخلی، روشنفکران وابسته و منافیان تفرقه در جوامع مسلمان، بزرگ‌نمایی ملیت‌های مختلف و تقسیم مسلمانان به اصناف گروه‌های مختلف در برابر امت اسلامی و پرداختن به موضوعات فرعی و اختلافات بین مذاهب و غفلت از مسائل مهم بین‌المللی اسلامی و توطئه دشمنان که باعث شده است شاهد پیامدهای تلخ تفرقه و جدایی امت اسلامی باشیم.

فهرست منابع

- قرآن کریم.
- برازش، علیرضا، (۱۳۹۲)، وحدت و همگرایی، تهران: امیرکبیر.
- بشیر، حسن، (۱۳۹۰)، رسانه‌های بیگانه: قرآنتی با تحلیل گفتمان، تهران: انتشارات سیمای شرق و مجله مدیریت ارتباطات.
- بشیر، حسن، (۱۳۹۴)، «زبان‌شناسی و تحلیل گفتمان اخبار: رویکردی عملیاتی»، مجله نقد کتاب اطلاع‌رسانی و ارتباطات، سال دوم، شماره ۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۴.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳)، لغت‌نامه دهخدا، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ اول از دوره‌ی جدید، ۱۴ ج.
- راغب اصفهانی (۱۴۰۴ق)، مفردات لألفاظ القرآن، مصر: نشر الکتاب، چاپ دوم.
- شمسایی‌نیا، رامین، (۱۳۹۲)، «تحلیل گفتمان خبرگزاری‌ها و پایگاه‌های خبری داخلی درباره‌ی مناظره‌های انتخاباتی رسانه ملی (۱۳۹۲-۱۳۸۸)»، مجله انتخابات، سال دوم، شماره ۴، تابستان ۱۳۹۲.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۴ق)؛ تفسیر المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، تهران: انتشارات اسلامی.
- فرکلاف، نورمن، (۱۳۷۹)، تحلیل انتقادی گفتمان، ترجمه فاطمه شایسته‌پیران و دیگران، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- مساواتی، مجید، (بی‌تا)، مبانی جامعه‌شناسی، تبریز: احرار.
- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت امام خامنه‌ای (مدظله) به نشانی:

.www.khamenei.ir

- Smith, Peter H.(1992) "Introduction; The Politics of Integration: Concepts and Themes" in The Challenge of integration: Europe and the Americas; edited by P.H. Smith; NewBrunswick: Transaction.